

**Мәдиева Г.Б.<sup>1</sup>, Әлиакбарова А.Т.<sup>2</sup>,**

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің

<sup>1</sup>профессоры, ф. г. д., <sup>2</sup>III курс докторанты,

Қазақстан, Алматы қ.,

e-mail: gbmadiyeva.kz@gmail.com; aliakbarova2014@gmail.com

### **ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ КІСІ ЕСІМДЕРІНІҢ ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Мақалада қазақ тіліндегі кісі есімдері бойынша деректі мәліметтерге сүйене отырып, заманауи қазақ антропонимдерінің лексика-семантикалық тұрғыда топтастырылуы ұсынылады. Фактіге негізделген материалға талдау жасау барысында дәстүрлі түрде қалыптасқан лексика-семантикалық топтастыру негізінде (В.Н. Никонов, Т. Жанұзақов) заманауи қазақ антропонимдері келесі топтарға бөлінеді: а) сипаттама есімдер (дескриптивтер); б) тілек есімдер (дезидеративтер); в) құрмет есімдер (меморативтер); г) тарихи-мәдени есімдер (әлеуметтік). Бұл топтар ішінара тақырыптық тұрғыда бірнеше топшаларға біріктіріледі. АХАЖ материалдарын саралай отырып, тарихи-мәдени есімдер (әлеуметтік) тобына заманауи (трансформацияланған) есімдер топшасын енгізуді ұсынамыз. Алматы қаласы бойынша 2000-2010 жылдар аралығындағы азаматтық хал актілерін тіркеу бөлімдеріндегі жазбаларды талдау барысында қазіргі қазақ антропонимиясының лексика-семантикалық жүйесіндегі өзгерістерді анықтауға мүмкіндік туындады. Қазіргі қазақ есімдерін ғылыми тұрғыда саралау кезінде қазақ антропонимиялық қорында байырғы ұлттық кісі есімдерінің жаңғыруы, жағымды, дәстүрлі есімдердің жандануы және басқа тілден енген есімдер санының артуы сынды құбылыстар айқындалды.

**Түйін сөздер:** кісі есімі, тегі, қазақ антропонимиясы, антропонимиялық жүйе, лексика-семантикалық топтастыру.

Madiyeva G.B.<sup>1</sup>, Aliakbarova A.T.<sup>2</sup>,

<sup>1</sup>DSc, Professor, <sup>2</sup>doctoral student

of Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,

e-mail: gbmadiyeva.kz@gmail.com; aliakbarova2014@gmail.com

### **Lexical-semantic peculiarities of modern kazakh names**

This article presents the lexical and semantic classification of modern anthroponymy of the Kazakh language on the material of personal names and surnames. Taking into account the tradition of lexical-semantic classification of anthroponyms (V. N. Nikonov, T. Zhanuzakov), analyzing the data obtained from the Civil Status Department make it possible to divide modern personal names into different groups: a) descriptives; b) desideratives; c) memoratives; g) cultural-historical (social) names. In turn, these categories of names are subdivided into narrower thematic subgroups. As a result of data analysis we offer to include a new subgroup titled modern (transformed) names to the group of cultural-historical (social) names. The analysis of the factual documents of the Department of civil registration of Almaty city for the period from 2000 to 2010 provides an opportunity to identify changes in the lexical and semantic system of modern Kazakh anthroponymy. Scientific observations indicate that in the system of personal names there is a revival of indigenous, national names, activation of harmonious traditional personal names and emergence of new borrowed ones.

**Key words:** personal name, surname, Kazakh anthroponymy, anthroponymic system, lexical-semantic classification

Мадиева Г.Б.<sup>1</sup>, Әлиакбарова А.Т.<sup>2</sup>,

<sup>1</sup>д. ф. н. профессор, <sup>2</sup>докторант III курса

Казахского национального университета им. аль-Фараби,

Казахстан, г. Алматы,

e-mail: gbmadiyeva.kz@gmail.com; aliakbarova2014@gmail.com

### Лексико-семантические особенности современных казахских имен

В настоящей статье представлена лексико-семантическая классификация современной антропонимии казахского языка на материале личных имен и фамилии. Фактический материал позволяет распределить современные личные имена с учетом традиций лексико-семантической классификации антропонимов по следующим разрядам (В.Н. Никонов, Т. Жанузаков): а) имена-описания (дескриптивы); б) имена-пожелания (десидеративы); в) имена-посвящения (меморативы); г) имена культурно-исторические (социальные). В свою очередь, эти разряды имен подразделяются на более узкие, тематически объединенные подгруппы. В результате лексико-семантического анализа личных имен, которые давались в последние годы, можно предложить добавить еще одну подгруппу под названием современные (трансформированные) имена в группу имен культурно-исторического характера. Анализ фактических документов отдела записи актов гражданского состояния города Алматы за период с 2000 по 2010 годы позволяет выявить изменения лексико-семантической системы современной казахской антропонимии. Научные наблюдения показывают, что в системе личных имен происходит возрождение исконных, национальных имен, активизируются благозвучные традиционные личные имена и появляются новые заимствованные.

**Ключевые слова:** личное имя, фамилия, казахская антропонимия, антропонимическая система, лексико-семантическая классификация.

### Кіріспе

Қазақ халқында сәби жарық дүние есігін ашқаннан кейін орындалуға тиісті маңызды міндеттердің бірі – ат қою немесе есім беру дәстүрі. Балаға ат қойылу барысында есімнің мәнді, әрі мағыналы болуына баса назар аударылады. Қазақ антропонимиясын лексика-семантикалық тұрғыдан зерттеген ғалымдар Т. Жанұзақов, А. Смағұлов, Ж. Ағабекова, З. Жанғабылова, Б. Тілеубердиев, Р. Панзарбекова, М. Бигельдиева кісі есімдерін жіктеп, бірнеше топқа топтастырып, семантикалық жүйесін қалыптастырған.

Профессор С. Аманжоловтың анықтамасы бойынша: «Семантика дегеніміз – сөздің мағынасы деген сөз. Жалпы сөз мағынасын, оның ескі, жана түрінің мағыналық жақтан өзгеру жолдарын тексеретін ғылымды семасиология дейді» (Amanzholov A.S., 1949: 47-52). Ғалым семасиология сөздердің қалыптасқан түрін ғана емес, сөздердің тарихи дамуын, мағыналарының өзгерісін де зерттейтін сала екендігін айтады.

Олай болса, мағына ұғымына берілген бірнеше анықтаманы қарастырайық. Сөздің мағынасына Ә. Болғанбаев және Ғ. Қалиұлы «Қазақ тілінің лексикологиясы» атты еңбегінде мынадай анықтама беріледі: «Мағына дегеніміз – ойлау мен сөздің арасында жатқан аумақ. Мағына бұл ойлаудан сөзге дейін жүрілетін жол»

(Bolganbaev A., Qaliuly G., 1979: 155). Сөздің мағынасына, яғни, лексикалық мағына бойынша А. Ысқақов мынадай тұжырым жасайды: «Әрбір сөздің өзге сөздермен қарым-қатынасқа түспей жеке-дара тұрғандағы (статикалық күйдегі) нақтылы я негізгі мағынасы, әдетте, лексикалық я тура мағына деп аталады» (Ysqaqov A., 1991:7). Ал Б. Ақбердиева бойынша: «Лексикалық мағына – зат, құбылыс, іс-әрекеттің санада бейнеленіп, тұрақталған ұғымының мазмұны» (Aqberdieva B., 2010: 73).

Жалқы есімнің мағынасы жөнінде ғалымдардың пікірлері біркелкі емес, олардың кейбірі жалқы есімде мағына болмайды десе, екіншілері мағына бар деген пікір білдіреді.

Гардинер А. «The theory of proper names» атты ғылыми еңбекте жалқы есімде мағына болмайтындығы жайлы айта келіп, жалқы есімге мынадай анықтама береді: «Собственное имя – это слово, которое идентифицирует объект только посредством звучания» (Gardiner A., 1954: 39).

Ал О. Есперсен жалқы есімде мағына болады деген пікірді ұстанады: «... this meaning is more special in each case than that of other words mentioned» (жалпы есім сөздің мағынасына қарағанда жалқы есімнің мағынасы кез-келген жекелеген жағдайларға сәйкес айтарлықтай ерекше мәнге ие болуымен ерекшеленеді). Апельтивке қарағанда жалқы есімнің семантикалық

белгісі нақты байқалады, олар міндетті түрде мәнмәтінде қарастырылуы қажет (Esperson O., 1963: 66).

Кісі есімін когнитивтік психология тұрғысынан зерттеген Тим Бреннен кісі есімінің мағынасы жайлы екі жақты, қарама-қарсы пікірлерді қолдай отырып, олардың мән-мағынасы болатындығын атап көрсетеді (Brennen T., 2000: 142): «There is, however, a great deal of evidence from everyday life and in the scholarly literature which supports the notion that personal names are meaningful» (Дегенмен, күнделікті өмірдегі және ғылыми әдебиеттердегі көптеген келтірілген деректер кісі есімін мағынаға ие екендігін дәлелдейді).

Жалқы есімнің семантикасы деп негізінен экстралингвистикалық сипаттағы оның құрамдас компоненттерінің тіркесімін ұғынамыз, жалқы есімнің семантикасы ақпараттан жинақталады, ал ақпарат тілдік, сөйлеу және арнайы ономастикалық функциялардан, стилистикалық және эстетикалық маңыздылықтардан құралады (Tileuberdiev B., 2006: 73).

Кісі есімдерінің семантикасы жайлы мәселе тұрғысында Телқожа Жанұзақов мынадай пікірде: «Қазақ тіліндегі кісі аттарының да мағынасы бар. Олардың бірінің мағынасы айқын тұрса, бірінің мағынасы жасырын тұрады. Олардың мағыналары лингвистикалық зерттеулер жүргізіліп, ғылыми тұрғыда талданғанда ғана ашылады. Ондай кісі аттары, көбінесе, ескі түрік тіліне тән сөздер мен басқа тілдерден енген сөздерден жасалған болып келеді» (Djanuzakov T. Dj., 1976: 193).

Көне түркі заманында ай мен күнге табыну, табиғатты, аңды, құстарды ерекше күш ретінде санап, кейбір хайуандарды (бөрі, ит, бұқа) шыққан тегіміз деп тотем ету жайттары басым болған. Соның нәтижесінде мынадай есімдер шыққан: Айсұлу, Айжарық, Айқан, Айдай, Кұнай, Айкүн, Таутай, Тайбай, Көлбай, Көлтай (Januzakov T., 1960: 5).

«Қазақ есімдері» атты энциклопедиялық анықтамалықта А. Смағұлов жаңа туылған нәрестені тылсым күштерден және көз тиюден сақтау, қорғау мақсатында есім ретінде қойылған үй жануарлары және жабайы аңдар мен құстардың атауларын зооним есімдер деп береді. Оларға мынадай мысалдар келтіреді: Бөрібай, Қасқырбай, Арлан, Барақ, Құртқа, Бүркіт, Лашын, Атан, Қозы, Нарбай, т.б. [Smagulov A., 2006: 6]

Кісі есімі ретінде жабайы аңдардың, құстардың атауларының берілу себебін Р. Панзар-

бекова олардың еркіндікте, бостандықта жүретін, қарулы әрі жүйрік болып саналуымен түсіндіреді. Ата-бабамыздың негізгі кәсібі мал шаруашылығымен байланысты болғандықтан төрт түлік малға қатысты кісі есімдері де жиі кездеседі. Мысалы: Жылқыайдар, Жылқыбек, Нартай, Қойшыбай, Малбағар, Малшы, Ақбота, Айбота, Жанбота, Бурабай т.б. (Panzarbekova R., 1998: 18).

Қазақ тілінде қыз балаларға есім беруде өсімдік атауларының тигізетін әсері жайлы Б. Қалиев мынадай тұжырым жасайды: «Потенциальная возможность перехода НР в женское имя возникает тех случаях, когда растения являются символом красоты, изящества и нежности. Поэтому в качестве женских имен чаще всего используются наименования красивых цветов, например, Жанар или Жанаргүл (златоцвет), Еңлік или Еңлікгүл (эдельвейс), Қалампыр (гвоздика), Қызғалдақ (тюльпан), Райхан (базилик), Раушан (роза) и др.» (Qaliev B., 1996: 70).

Түркі тілдерінде грамматикалық тек категориясы жоқ. Түркі тілдеріндегі кісі есімдерінің әйел не ер кісіге қатыстылығы олардың мағынасына қарай белгілі болады. Ұл балаларға күш, жігер, батылдық және қайсарлық мағынасындағы сөздер, қыз балаға әдемілік, сұлулық, нәзіктікті білдіретін сөздерден жасалған есімдер қойған. Бұған қоса, тек әйел не ер кісі есімдерінде қолданылатын ұлттық бірліктер бар (Nikonov V.A., 1972: 64).

Б.А. Старостин қазақ тіліне араб тілінен енген есімдер арқылы тек категориясының пайда болғандығын айтады: «Арабские имена женского рода (Амина, Закия, Париды, Рашида, Салиха и др.) впервые внесли категорию рода в казахский язык» (Starostin B.A., 1970: 285). Демек, ер мен әйел антропонимдерінің лексикалық жүйесінен гендерлік айырмашылықты байқауға болады. Ер балаға аңдарға, құстарға байланысты атаулардан есімдер қойылса, ал қыз балаға өсімдік, мата атауларынан есімдер берілген.

Телқожа Жанұзақовтың пікірінше: «Қымбат бағалы металдар мен сапасы жоғары маталар, алуан түрлі тастар атауларынан қойылған есімдер тек әйелдерге берілетін» (Zhanuzakov T., 1971: 59). Бұл тұрғыда қазақ және түрік тілдеріндегі ер бала мен қыз балаға қойылған қымбат металл мен асылтас атауларынан жасалған есімдердің айырмашылығын М.М. Бигелдиева былайша көрсетеді: «Әшекей жасауда қолданылатын металдар мен асылтас атауларынан жасалған есімдер әрдайым қыз балаға беріледі. Мысалы:

Алтын, Алтынгүл, Күміс, Меруерт, Маржан, Гауһар, *Gümüş, Altun, Zümrüt, İnci, Yeşim*. Мұндай есімдерді берудегі басты уәж – қыз баланың әдемі, сыпайы, тәрбиелі, нәзік болуын тілеу. Ал мықтылықты, қаттылықты білдіретін металл мен асылтас атауларынан жасалған есімдер сәйкесінше тек ер балаларға қойылған. Мысалы: Алмас, Болат, Құрыш, Polat, Çelik, *Demir*. Мұндағы басты уәж ер баланың бекем, мықты, жігерлі, күшті болуын қалауы» (Bigeldieva M.M., 2010: 74).

Телқожа Жанұзақов «Очерк казахской ономастики» (1982) еңбегінде В.А. Никоновтың ғылыми-негізделген семантикалық топтастыруына (Nikonov V.A., 1974: 96-102) сүйене отырып, бұрынғы зерттеу жұмыстарын толықтыра келе қазақ антропонимиясының лексикалық және семантикалық жүйесін жасады:

- 1) именаописательные (дескриптивы)
- 2) имена-пожелания (десидеративы)
- 3) имена-посвящения (меморативы).

Ономаст-ғалым кісі есімдерінің семантикалық тобына өз тарапынан тағы бір топты қосады:

- 4) имена культурно-исторические (социальные) (Zhanuzakov T., 1982: 23-26).

Қазақ антропонимиясында нәрестенің сипатына қарай берілетін есімдер (дескриптивтер) баланың физиологиялық ерекшелігі, туған жері мен туылған күні, отбасында сәбидің нешінші бала болып өмірге келуі, ата-ананың тілегі, қуаныш сезімі, баланың жарық дүние есігін ашқанда орын алған түрлі оқиғаларды сипаттайды.

Тілек есімдер (десидеративтер) ата-ананың сәбиіне ұзақ өмір, бақыт, байлық, батырлық, батылдық, сұлулық, нәзіктік, сыпайылық, мәдениеттілік, ақылдылық, даналық секілді жақсы қасиеттерді тілеу ниетінен туындаған. Бұл топқа келесі сәбидің ұл болуын тілеген есімдер, сәбидің дүниеге келгендегі ата-ананың арман-тілегінің орындалғанын білдіретін есімдер де жатады.

Құрмет есімдері (меморативтер) тарихи тұлғалардың, халық қаһармандарының, танымал адамдардың құрметіне, қайтыс болған ата-бабасының, туған-туысының құрметіне қойылады.

Мәдени-тарихи есімдер (әлеуметтік) діни есімдер (пұтқа табынушылықты білдіретін есімдер (языческие имена), тотем есімдер, ислам есімдері, табу есімдер) мен неологизм есімдерді қамтиды.

## Эксперимент

Зерттеу материалы ретінде Алматы қаласы Әділет департаменті азаматтық хал актілерін тіркеуді және апостильдеуді қамтамасыз ету және бақылау бөлімінің мұрағатынан 2000-2010 жылдары туылған ұлты қазақ азаматтардың аты-жөніне талдау жасалынды. Аталған жылдар бойынша Алматы қаласында Алмалы, Алатау, Әуезов, Бостандық, Жетісу, Медеу, Түркісіб аудандары АХАЖ бөлімдеріндегі туу туралы акт жазбалары бойынша 6093 ұлты қазақ азаматтардың аты-жөні жинақталып, сараланды. Оның ішінде ер балалардың аты-жөнінің саны – 6156-ны (2000 жыл бойынша 3086, 2010 жыл бойынша 3070), қыз балалардың аты-жөнінің саны – 5871-і (2000 жыл бойынша 3023, 2010 жыл бойынша 2848) құрады. Жинақталған материалды саралау нәтижесінде қазіргі уақытта балаға қойылып жүрген есімдердің лексика-семантикалық жүйесіне талдау жасалынды.

*Заманауи кісі есімдерінің лексика-семантикалық жүйесі*

Нәрестенің сипатына қарай берілетін есімдер (дескриптивтер).

1) нәрестенің физиологиялық ерекшелігін сипаттайтын есімдер бет-әлпетіне, денесінің түсіне және жүріс-тұрысына байланысты болып келеді.

АХАЖ бөлімдеріндегі туу туралы акт жазбаларына талдау жасау барысында бет-әлпеті мен дене мүшелері атауларын қолдана отырып жасалған келесі кісі есімдері кездесті: шаш – Сұлушаш, Алтыншаш, Қарашаш, Мыңшаш, Нұршаш; маңдай – Ақмаңдай; көз – Асылкөз, Аякөз, Қаракөз, Ботакөз; қас – Қаламқас; білек – Ақбілек.

Ер балаға қойылған есімдер арасында бет-әлпеті мен дене мүшесі атауларының қатысуы арқылы жасалған кісі есімдері кездеспеді.

Сәбидің денесіндегі қал немесе мең болуына орай ер балаға: Қалдыбек, Қалдыбай, Қалжан, Қалтайсынды есімдер берілсе, ал қыз балаға: Қалжан, Қалымжан, Меңдігүл, Меңтай есімдері берілген.

Сонымен бірге нәрестенің денесінің түсіне байланысты қойылған қазіргі заманауи есімдер арасында да кездесетіндігі анықталды: Ақжігіт, Қаражан, *Қоңыр*; Ақбикеш, Ақбөпе, Ақжан;

2) сәбидің туған жері, туылған күні мен айы (немесе сол айдағы оқиға), яғни күнтізбелік есімдер.

Қазақ тілінде сәбижылдың қай айында туылса, сол айға байланысты есім жасап беру салты бар екендігін білеміз. Бүгінгі таңда бұл салттың әлі де болса сақталып келе жатқандығын келесі ұл бала есімдерден аңғаруға болады: Мамыр – Мамыр; Наурыз – Наурыз, Наурызбек, Наурызым; Сонымен қатар, Мизам сөзінен (араб тілінде қыркүйек айына сәйкес келетін ай аты) жасалған есімдер баланың қыркүйек айында дүниеге келгендігін білдіреді: Мизам, Мизамбек. Ал қыз балалардың есімдерінде ай аттарына қатысты берілген есімдер мүлде кездеспеді.

Мұсылман қауымында қасиетті ай саналатын Ораза айында туылған сәбилерге Рамазан деп ат қойылса, құрбан айт мерекесі қарсаңында туылған ұл балаға Айтбай, Айтбек, Айтжан, Айткали есімдері, ал қыз балаға Айтгүл (Айткүл), Мейрамгүл сынды есімдер қойылған.

Апта күндеріне қатысты қойылған есімдердің ішінде иран тіліндегі сәрсенбі (шәһар – төрт + шәмбе – күн, төртінші күн, яғни бейсенбі, бейсенбі күні туылған балаға қойылған есім) сөзінен жасалған Сәрсен (сәрсенбі сөзінен ықшамдала, қысқартылған түрі) есімі назар аудартады.

Сонымен қатар, жұма күнінде туылына байланысты араб тілінен енген жұма (джумга – жиын, жалпы қауым жиналатын күн) сөзінен және иран тіліндегі одина (Әдина, қыз бала есімі – аптаның бесінші күні, жұма күні туылған балаға қойылатын есім, синонимі Атина) сөздерінен жасалған есімдер кездесті: жұма – Жұмабек, Жұмахан; Жұмагүл; Әдина, Атина (иран тілінде жұма күні туылған балаға қойылатын есім). Келтірілген мысалдар бойынша қазіргі таңда апта күндерінің ішінде тек бейсенбі және жұма күндерінің қатысуымен жасалған есімдердің қолданыста екендігін байқаймыз. Бұрын ата-бабаларымыз сәби аптаның қай күні туылса, сол күнге сәйкес есім жасап бергендігін АХАЖ құжаттарын саралау барысында, яғни жаға заманда дүниеге келген сәбилердің ата-анасының аты-жөнінде кездескен аптаның барлық күндерінің қатысуымен жасалған есімдер (Дүйсенбай, Дүйсенгүл, Сейсенбай, Сейсенгүл, Сәрсенбай, Сәрсенгүл, Бейсенбай, Бейсенгүл, Жұмабай, Жұмагүл, Сенбек, Жексенбай) арқылы анық аңғаруға болады.

Баланың туған жеріне, яғни географиялық ұғымдарға байланысты ер балаға: Алтай, Ертіс, Еділ, Есіл, Оқжетпес, Саян секілді есімдер, қыз балаға: Дария, Жайық сынды есімдер берілген.

3) қазақ тілінде сәбидің отбасында нешінші бала екенін білдіретін есімдер бар. Ұл балаға

Тұңғышәли, Кенжебек секілді есімдер берілген. Ал қыз балаға Сәния (араб, тәжік тілдерінде сан жағынан үйдегі екінші туылған бала), Кенже, Айкенже, Ақкенже есімдері қойылған.

бала дүниеге келген кездегі ата-анасының эмоциясын, тілегінің қабыл болғанын, қуаныш сезімін сипаттайтын есімдер.

Ер бала есімдері: Аллаберген (Алдаберген), Аңсаған, Берген, Бердібек, Қалау, Қуаныш, Құдайберген, Сағындық.

Қыз бала есімдері: Дәметкен, Дәмегүл, Қуаныш, Сағыныш, Шаттық.

Тілек есімдер(дезидеративтер)

1) ата-ананың сәбиіне ұзақ өмір тілеуіне байланысты есімдер: Жанұзақ, Ғасыр, Өмірбек, Өміржан, Өмірзақ.

2) нәрестеге бақыт тілеумен байланысты есімдер.

Ұл бала есімдері: Бақберген, Бақдәуір, Бақжан, Бақкелді, Бақыт, Бақытжан, Нұрбақыт; қыз бала есімдері: Бақыт (Бахыт), Бақытгүл, Бақытжан, Гүлбақыт;

3) сәбидің күшті, батыр болып өсуін тілеумен байланысты есімдер: Батыр, Батырлан, Батырхан, Жігер, Қайсар, Қуат.

4) қыз баланың сұлу, көрікті, ажарлы, нәзік болуын тілеумен байланысты берілген есімдер: Ажар, Айсұлу, Ақкербез, Әдемі, Әсем, Әсемжан, Әсемгүл, **Көркем, Сұлу; қыз балаға мата атауы**нан қойылған есімдер: Барқыт, Жібек, Мақпал, Масаты.

5) нәресте өскенде ақылды болсын деген тілекпен ұл балаға: Ақыл, Ақылбек, Ақылжан, Данабек, Данышпан есімдері; қыз балаға: Әлима, Дана, Данагүл, Парасат есімдері қойылған;

6) сәбидің молшылықта, баршылықта өмір сүруін, ырысты болуын тілеумен байланысты ұл балаға: Несіпбек, Рысдәулет, Ырысәлі, Ырыскелді сынды есімдер; қыз балаға: Береке, Несібелі, Ырзагүл есімдері берілген.

7) ата-ананың өздеріне деген тілек-ниетін білдіретін (келесі сәбидің ұл болуын қалаумен және баланың тірі қалуын тілеумен байланысты) есімдер.

Отбасында тек қыз бала дүниеге келген ата-ана келесі баланың ұл болуын тілеп, қыз балаға ырымдап Жаңыл, Қызыдықой, Ұлбосын, Ұлғанша, Ұлдана, Ұлданай, Ұлдархан, Ұлжалғас, Ұлжібек, Ұлмекен, Ұлсерік, Ұлтай, Ұлту, Ұлтуар, Ұлышсекілді есімдермен атағандығын атап көрсетуге болады.

Құрмет есімдері(меморативтер) тарихи тұлғалардың, халық қаһармандарының, танымал адамдардың құрметіне, қайтыс болған

ата-бабасының, туған-туысының құрметіне қойылады.

1) тарихта болған ұлы тұлғалардың, атақты адамдардың, ел билеген хандардың, батырлардың, әдеби шығарма кейіпкерлерінің, құрметіне қойылған есімдер: Шыңғыс, Абылай, Әбілмансұр (Абылай ханның шын есімі), Бейбарыс, Ерасыл (Қабанбай батырдың шын есімі), Сырым, Исатай, Карасай, Райымбек, Маханбет, Бауыржан, Әл-фараби, Абай, Шәкәрім, Ыбырай, Жамбыл, Әлихан, Бейімбет, Сәкен, Шоқан, Ілияс;

Ел басшыларының (президенттердің) құрметіне берілген есімдер: Ататүрк, Нұрсұлтан; қыз балаға кезінде ел билеген атақты әйел кісілер, батыр қыздардың есімдері берілген: Томирис (Тұмар), Алия, Мәншүк.

Ертегі кейіпкерлерінің есімдері: Алибаба, Алпамыс, Ертістік, Зарлық; Ақжүніс, Гүлбаршын, Мұңлық;

Көркем шығарма кейіпкерлері: Абай, Төлеген; Ақбілек, Әйгерім, Баянсұлу, Жамал, Зере, Тоғжан, Ұлпан, Қамарсұлу, Гүлбаршын;

2) сәбиге өмірден озған ата-бабасының, жақын туыстарының атын беру салты бар. Нәрестеге өмірден өткен атасының, әкесінің немесе туысының құрметіне сол кісінің есімі беріледі немесе сол кісінің орнын басар ұл болсын деген ниетпен Орынбасар есімі беріледі.

Мәдени-тарихи есімдер (әлеуметтік) діни есімдер (пұтқа табынушылықты білдіретін есімдер (языческие имена), тотем есімдер, ислам есімдері, табу есімдер) мен неологизм есімдерді қамтиды.

#### 1. Діни есімдер

1) пұтқа табынушылықпен байланысты антропонимдер табиғат пен аңға, құсқа сыйыну, ай мен күнге, аспан денелеріне табынуға байланысты беріліп отырған. Мысалы: Айбол, Айтуар, Айсерік, Күнтуған; Айсұлу, Айым, Айжұлдыз, Күнімай, Күнсұлу.

2) тотемге байланысты антропонимдер жабайы аңдар мен жыртқыш құс атауларынан жасалған есімдер. Мұндай есімдер негізінен ер балаға беріліп отырған. Мысалы: Арыстан, Барысхан, Қаршыға, Бүркіт, Сұңқар.

3) ислам дінімен байланысты есімдер: Абдулла, Мұхаммед, Нұрмұхаммед, Аян, Ислам, Исламхан; Хадиша, Малика, Айша, Фатима.

Кейінгі жылдары ер балаға есім таңдауда араб тілінен енген діни есімдердің кеңінен өріс алғандығы анықталды. Оған мысал ретінде келесі есімдер қатарын келтіруге болады: Абдуалиф, Абдул, Абдулжалил, Абдулла (Абдуллах),

Абдуллатиф, Абдулғани, Абдулмәжит, Абдулхафиз, Абдумәлік, Абдурашид, Абдурахим (Абдрахим, Әбдірахман), Абдусамат, Абдулазиз (Әбдуләзиз), Әбдімүттәлиб, Әбдінұр, Әбдісұлтан, Әбдіхәкім, Әбдуәлім Абдуалим, Әбунасыр (Абдунасыр), Әбіласан, Әбілмансұр, Әбілхайыр, Дінасыл, Дінмұхаммед, Дінмұхаммедали т.б.

#### 2. Неологизм есімдер.

1) шет тілдерінен енген есімдер. АХАЖ материалдарын талдау кезінде шет тілдерден енген есімдер көптеп кездесті. Ер бала есімдері: Альбертгор, Асмир, Марсель, Равиль, Рауль, Рафаэль, Эдуард; қыз бала есімдері: Ангелика, Аэлита, Анабель, Альтя, Амалия, Ванесса, Жизель, Каролина, Киара, Лилиана, Сабрина, Селина, Фарангис.

2) интернационалдық есімдер: Артур, Диас, Марат, Альбина, Софья, Клара, Элеонора.

3) заманауи (трансформацияланған) есімдер – ана тіліміздегі немесе шет тілдерден енген есімдердің формасы жағынан өзгеріп, жаңаша сипат алған түрі. Ендеше, соңғы жылдары ер балалар мен қыз балаларға берілген келесі есімдерге тоқталып өтейік.

Ер балаларға берілген есімдер:

Әрсен (Арсен) – грек тіліндегі «арсений» – батыл, ер жүрек мағынасындағы сөздің трансформацияланған нұсқасы;

Даниель (Дениэль) – араб тілінде Даниял (тәңір сыйы) есімінің трансформацияланған нұсқасы, өз кезегінде бұл есім араб тіліне иврит тілінен енген.

Роллан – герман тіліндегі *Roland* (*hrod* – даңқ + *lant* – жер, атақты, даңқты елден мағынасын білдіреді) есімінің трансформацияланған нұсқасы болып табылады.

Қыз балаларға берілген есімдер:

Аделя (Адель, Адиля, Адэля, Аделина) – тәжік тіліндегі Адлия есімінің трансформацияланған нұсқалары, тәжікше адл – әділдік, ақиқаттық мағынасын білдірсе, ал ия қосымша ретінде қолданылады;

Азмима (Азима) – Әзима есімінің трансформацияланған нұсқалары, бүлесім араб тілінде – ұлы, мәртебелі әйел дегенді білдіреді;

Айлин (Айлуна, Айлы, Айлара) – түркі тілдеріндегі «ай» сөзінің трансформацияланған нұсқалары.

Айнель (Айни, Айнара) – Айна есімінің трансформацияланған формасы араб тілінде аин – көз, қарақ, жүз көретін ныны, әйнек;

Айсель – араб тіліндегі бал мағынасында қолданылатын «асель» сөзінің трансформацияланған түрі;

Илана – қазақ тілінде «илану» сөзінің формасы жағынан өзгеріп, кісі есіміне айналған түрі.

Тамила (Тамилана) – араб тіліндегі әдемі, тамаша, көркем, сұлу мағынасын білдіретін Жамила есімінің тарнсформацияланған нұсқалары.

Соңғы жылдары жоғарыда аталған есімдердің қазақ баласына есім ретінде таңдалып алынуы, олардың кеңінен қолданыста болу себебін жаһандану үдерісі, бұқаралық ақпарат құралдарының ықпалы, сонымен қатар есім таңдауда оның сәнді (модный) болуын, құлаққа жағымды естілуін есепке алумен түсіндіруге болады.

### Нәтиже мен талқы

Заманауи кісі есімдерінің лексика-семантикалық жүйесін талдау барысында қазақ антропонимиялық қорындағы кейбір есімдердің қолданыстан шығу үдерісі анықталды. Нәрсенің сипатына қарай берілетін есімдер (дескриптивтер) құрамында біршама өзгерістер орын алғандығын байқаймыз. Мәселен, заманауи кісі есімдерін талдау кезінде бет-әлпеті мен дене мүшелері атауларының қатысуы арқылы жасалған есімдер тек қыз балаларда кездескендігін атап айтуға болады. Ал негізінде, бұрын мұндай есімдер көбінесе ер балаға қойылғандығын кісі тегі мен әке аттарындағы есімдерден толық аңғаруға болады.

Мысалы: бас – Сар(ы)басова, Қазанбасова, Қызылбасова; шаш – Қарашашов; қабақ – Қабақов; көз – Көккөзова, Жыланг(к)өзов, Қалдыкөзов; қас – Аққасова, Қарақасов; самай – Самайева; мұрын – Мұрынова, Шонмұрынов; бақай – Бақаев; саусақ – Саусақбаев.

Ер баланың сыртқы сипатына байланысты алты саусақты бала туылса, оған – Артық есімі берілген. Осыған орай, материалдарды сұрыптау барысында Артықбаев сынды кісі тегі кездесті. Сонымен қатар, шала туылған нәрестелерге қойылған есімдер арасында Шалабаев, Шалатаев, Ілекерова (Лекерова) сияқты кісі тектері ерекше назар аудартады. Заманауи кісі есімдері арасында жоғарыда аталған есімдер кездеспеді.

Сонымен қатар, туылған күні мен айына қатысты қойылған есімдер (немесе сол айдағы оқиға), яғни күнтізбелік есімдердің де біртіндеп қолданыстан шыққандығын байқауға болады. Мысалы, бұрын күнтізбелік есімдердің кең ауқымды болғандығына қазіргі уақытта кісі тегіне айналған келесі есімдер арқылы көз жеткізуге болады. Мысалы, сәбидің туылған

айы мен күніне байланысты қойылған есімдер қатары мынадай болған:

Қаңтар: Қаңтарбаев; Ақпан: Ақпанов, Ақпанбаева, Ақпанбетов; Наурыз айында немесе наурыз мерекесінде туылған сәбилерге берілген есімдер: Наурызов, Наурызбаева; Сәуір: Сәуірбаев; Мамыр: Мамырбаев, Мамырханов; Шілде: Шілдебаев, Шілдебекова;

Дүйсенбі: Дүйсенов, Дүйсенбаев (Дүйсебаев), Дүйсенбеков, Дүйсенбиева, Дүйсенбина; Сейсенбі: Сейсенов, Сейсенбаев, Сейсенбеков, Сейсенғалиев; Сәрсенбі: Сәрсенов, Сәрсенбеков, Сәрсенғалиев, Сәрсенбаева; Бейсенбі: Бейсенбинов, Бейсенханов, Бейсенбаев, Бейсенбеков, Бейсенғалиев; Жұма: Жұманов, Жұмабаев, Жұмабеков, Жұмағалиев, Жұмақұлов, Жұмаханов, Жұмажанова, Жұматаева, Байжұма; Сенбі: Сенбеков; Жексенбі: Жексенбаев, Жексенбеков, Жексенбиева.

Ал, заманауи кісі есімдерінде күнтізбелік есімдер қатарын сәбидің туылған айына қатысты қойылған Мамыр, Наурыз, Наурызым, Мизам, Мизамбек есімдері, ал туылған күніне байланысты қойылған Сәрсен, Жұмабек, Жұмахан; Жұмагүл; Әдина, Атина (иран тілінде жұма күні туылған балаға қойылатын есім) есімдері құрады. Яғни, заманауи кісі есімдерінің кейбір дәстүрлі күнтізбелік есімдер (барлығын қамтымайды) негізінде жасалып, кірме сөздер арқылы толығымен түскендігін аңғарамыз.

Қазақ халқының көшпенді өмір салтын сипаттайтын «қыстау», «жайлау» сөздерімен жасалған есімдер ұл балаға қойылып отырған: Жайлауов, Жайлаубаев, Қыстаубаев, Көктеубай, Күзембаева. Ал заманауи кісі есімдерінде жоғарыда атап көрсетілген есімдер мүлде кездеспеді.

Қазіргі тілек есімдер (дезидеративтер) қатарында кісі тегінде кездескен қорғаныш есімдер (имена-обереги) кездеспеді. Яғни, бұрын ата-бабаларымыз уақыт баласы тұрмай, шетіней берген жағдайда сәбидің тірі қалуын тілеп, мынадай есімдер берген: Амандық, Ескеалмас, Сақтаған, Сатыбалды, Тұрған, Тұрсын, Елеусіз, Елемес; балаға көз тимесін деген ниетпен Тезекбай, Жаманбала, Жаманқұл, Итемген секілді есімдер қойып отырған. Мұндай есімдер кісі тегінде ғана көрініс тапқандығына байланысты олардың архаизм есімдерге айналып бара жатқандығын байқауға болады.

Заманауи кісі есімдерінде құрмет есімдердің (меморативтер) лексика-семантикалық жүйесінде бұрынғы кезеңмен салыстырғанда айтар-

лықтай айырмашылық байқалмады. Құрмет есімдері ел басшыларының (президенттердің) есімдерімен толықтырылған, мәселен, Ататүрік – Түркия елінің алғашқы президенті Мұстафа Кемал Ататүріктің құрметіне, Нұрсұлтан – еліміздің көшбасшысы, алғашқы президентіміз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың құрметіне берілсе керек. Ал қыз балаларға берілген Томирис (Тұмар) есімі –байырғы заманда, яғни біздің жыл санауымызға дейінгі 570-520 жылдары түркі сақ халықтарының атақты ханшайымы, ел билеген әйел патшаларының бірі және бірегейінің құрметіне қойылған.

Мәдени-тарихи есімдер (әлеуметтік) саны артқандығы анық байқалады. Заманауи кісі есімдері қорында ислам дінінің әсерінен араб тілінен енген діни есімдер, жаһандану кезеңіндебұқаралық ақпарат құралдарының ықпалымен басқа тілден енген есімдер саны арта түсуде. Қазіргі таңда сәбилерге жиі қойылатын мынадай сәнді (модные) жаңа есімдер пайда болған. Мысалы, қыз балаға қойылып жүрген Айсель, Айсу, Айнель, Айнара, Милана, Лимара, Ламиса, Тиана, Самирамида, Эмина, Элайя, Элиза секілді заманауи есімдер саны көбеюде. Ал ұл балаларға күрделі есімдер кеңінен қойылуда. Мысалы: Нұрсүлеймен, Нұрмұхамедәли, Мұхамме-

далишер, Мұхаммедясин, Хабибрахман, Хансұлтан, Хансұлтан, Хайдармырза, Хандияр, Сұлтанбейбарыс, Сұлтанмұрат және т.с.с. Аталған заманауи есімдердің уәжділігі мен лексика-семантикалық ерекшеліктері алдағы уақытта талданып, зерделенетін болады.

### Қорытынды

Сонымен, қазіргі кісі есімдерінің лексика-семантикалық ерекшеліктерін талдау барысында бүгінгі қазақ антропонимиялық қоры ұлттық компоненттермен қатар жаһандану үдерісіне байланысты кірме есімдермен толығып отырғандығын аңғаруға болады. Ұлттық ерекшеліктер мен мәдениетті көрсететін дәстүрлі есімдердің антропонимиялық қорда сақталып, архаизм есімдерге айналғандары да кездеседі. Бұл есімдердің кейбірінің орнын сол мағынаны білдіретін, алайда басқа тілден енген есімдер алмастырған. Өз тарапымыздан тарихи-мәдени есімдер (әлеуметтік) тобына енгізілген заманауи (трансформацияланған) есімдер топшасын саралай отырып, қазіргі таңда сәбиге есім таңдауда кеңінен қолданысқа ие заманауи кісі есімдерінің құлаққа жағымды естілуі мен сәнді болуына баса назар аударылатындығы анықталды.

### Әдебиеттер

- Аманжолов С.А. Советтік тіл ғылымының даму негіздері // Халық мұғалімі, 1949. №10. – Б. 51-52.
- Болғанбаев Ә., Қалиұлы Ғ. Қазақ тілінің лексикологиясы. – Алматы: Мектеп, 1979. – 176 б.
- Ысқаков А. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 384 б.
- Ақбердиева Б. Психолінгвистикадағы мағына ұғымы // «Әбіш Кекілбаев шығармашылығы – әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар контекстінде» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Ақтау, 2010. – Б. 155-157.
- Gardiner A. The theory of proper names. 2<sup>nd</sup> ed. – London, New York; Toronto: Oxford University Press, 1954. – 76 p.
- Jespersen O. The Philosophy of Grammar. 8<sup>th</sup> edition. – London; Allen & Unwin, 1963. – 359 p.
- Brennen T. (2000). On the Meaning of Personal Names: A View From Cognitive Psychology, Names, 48:2, – P. 139-146. DOI: 10.1179/nam.2000.48.2.139
- Тілеубердиев Б. Қазақ ономастикасының лингвоконцептологиялық негіздері. – Алматы: Арыс, 2007. – 73 б.
- Джанузаков Т.Дж. Основные проблемы ономастики казахского языка: Автореф. дис. ... док. филол. наук. - Алма-Ата, 1976. – 129 с.
- Жанузаков Т. Лично-собственные имена в казахском языке: автореф... канд. филол. наук. - Алма-ата: ИЯ АН КазССР, 1960.
- Смағұлов А. Қазақ есімдері. Энциклопедиялық анықтамалық. - Алматы: Атамұра, 2006. -66.
- Панзарбекова Р. Қазақ тіліндегі жануарлар төлінің атауы. Филол. ғылым. дисс. Авторефераты. – Алматы, 1998. –18 б.
- Қалиев Б. Лексико-семантическая и морфологическая структура названий растений в казахском языке. – Алматы: Мектеп, 1996. – 168 с.
- Никонов В.А. Размежевание личных имен по полу у тюркоязычных народов // АН СССР АН Азербайджанской ССР. Советская тюркология. – Баку, 1972. – № 2. С. 63-67. 158
- Старостин Б.А. О структуре и историческом развитии антропонимий арабского происхождения // В кн.: Антропонимика. – М.: Наука, 1970. – 360 с.
- Жанұзаков Т.Ж. Қазақ есімдерінің тарихы (Лингвистикалық және тарихи этнографиялық талдау). – Алматы: Ғылым, 1971. – 218 б.

- Бигелдиева М. М. Қазақ және түрік әйел антропонимиясы: фил. ғыл. канд. ... дисс.: Абылай хан атын. Қаз. халықар. қатынастар және әлем тілдері ун-ті. – Алматы, 2010. – 145 б.
- Никонов В.А. Имя и общество. – Москва: Наука. 1974. – С. 277.
- Жанузаков Т. Очерк казахской ономастики. – Алма-Ата.: Наука., 1982. – 176 с.

## References

- Aqberdieva B. (2010). Psiholingvistikadagy magyna ugymy [The meaning in psycholinguistics]. «Abish Kekilbaev shygarmashylygy – aleumettik-gumanitarlyq gylymdar konteksinde» atty halyqaralyq gylimi-teorijalyq konferenciya materialdary. Aqtau. P. 155-157. (in Kazakh)
- Amanzholov S.A. (1949). Sovettik til gylmynyn damu negizderi [Development basis of Soviet linguistics.]. Halyq mugalimi, No10. P. 51-52. (in Kazakh)
- Bigeldieva M. M. (2010). Qazaq zhane turik aiel antroponimijasy [Kazakh and Turkish female anthroponymy]. diss.cand. of phil. sci. *Ablai Khan University of International Relations and World Languages*. Almaty. 145 p. (in Kazakh)
- Bolganbaev A., Qaliuly G. (1991). Qazaq tilinin leksikologijasy [Lexicology of the Kazakh language]. Almaty: Mektep, 1979. 176 p. (in Kazakh)
- Brennen T. (2000). On the Meaning of Personal Names: A View From Cognitive Psychology, *Names*, 48:2, P. 139-146. DOI: 10.1179/nam.2000.48.2.139 (in English)
- Dzhanuzakov T. Dzh. (1976). Osnovnye problemy onomastiki kazahskogo jazyka [Basic issues of onomastics in the Kazakh language]: diss. abstract of doc. phil. sci. Alma-Ata. 129 p. (in Russian)
- Gardiner A. (1954). The theory of proper names. 2nd ed. London, New York; Toronto: Oxford University Press. 76 p. (in English)
- Jespersen O. (1963). The Philosophy of Grammar. 8th edition. London; Allen & Unwin. (in English). 359 p. (in English)
- Nikonov V.A. (1972). Razmezhevanie lichnyh imen po polu u tjurkojazychnyh narodov [Delimitation of personal names by sex in Turkic languages]. AN SSSR AN Azerbajdzhanskoi SSR. Sovetskaja tjurkologija. Baku. No 2. S.158. (in Russian)
- Nikonov V.A. (1974). Imja i obshhestvo [Names in society]. Moscow: Nauka. 277 p. (in Russian)
- Panzarbekova R. (1998). Qazaq tilindegi zhanuarlar tolinin atauy [Names of animals in the Kazakh language]. Filol. gylm. diss. avtoreferaty. Almaty. 18 b. (in Kazakh)
- Qaliev B. (1996). Leksiko-semanticheskaja i morfologicheskaja struktura nazvanij rastenij v kazahskom jazyke [Lexico-semantic and morphological structure of flora names in the Kazakh language]. – Almaty: Mektep. 168 p. (in Russian)
- Smagulov A. Qazaq esimderi [Kazakh names]. Enciklopedijalyq anyqtamalyq. Almaty: Atamura, 2006. – 6 p. (in Kazakh)
- Starostin B.A. (1970). O strukture i istoricheskom razvitii antroponimii arabskogo proishozhdenija [About structure and historical development of anthroponymy of Arabic origin]. V kn.: Antroponimika. – M.: Nauka, 1970. 360 p. (in Russian)
- Tileuberdiev B. (2007). Qazaq onomastikasynyn lingvokonceptologijalyq negizderi [Linguoconceptual foundation of Kazakh onomastics]. – Almaty: Arys, 2007. 73 p. (in Kazakh)
- Ysraqov A. (1991). Qazirgi qazaq tili [Modern Kazakh language]. Almaty: Ana tili. 384 b. (in Kazakh)
- Zhanuzakov T. (1960). Lichno-sobstvennye imena v kazahskom jazyke [Personal names in the Kazakh language]: diss. abstract of cand. phil. sci. Alma-ata: IYa AN KazSSR. p. 56, 45. (in Russian)
- Zhanuzaqov T.Zh. (1971). Qazaq esimderinin tarihy [History of Kazakh personal names] (Lingvistikalıyq zhane tarihi etnografiyalyq taldaı). – Almaty: Gylm. 218 p. (in Kazakh)
- Zhanuzakov T. (1982). Ocherk kazahskoi onomastiki [Essay of Kazakh onomastics]. – Alma-Ata.: Nauka. 176 p. (in Russian)